

ЦК ВКП(б) означало не тільки завершення “єри Постишева” в Україні, але й сигналізувало про початок проведення насильницької ротації усєї української керівної верхівки. Упродовж 1937 – 1938 рр. було репресовано майже всю партійно-радянську верхівку УСРР [13, 145 – 147]. Самого ж П. Постишева, який, згідно з рішенням ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р., був переведений на посаду першого секретаря Куйбишевського міськкому і обкому ВКП(б), було репресовано і розстріляно 26 лютого 1938 р. [11, 1].

1. Кульчицький С. В. *Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.)*. – К., 1999.
2. Даниленко В. М., Кузьменко М. М. *Соціальний та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомату. Біографічні нариси*. – Севастополь, 2003.
3. *Політична історія України. ХХ століття: В 6-ти томах*. – Т. 3 – К., 2003.
4. Єфіменко Г. “Український націоналізм” – головна небезпека для Кремля у 1933 році або справжня мета приїзду Постишева в Україну // *Дзеркало тижня*. – 2004. – 24 квітня.
5. Постишев П. П. *В боротьбі за ленінсько-сталінську національну політику партії*. – Б.м., 1935.
6. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України)*. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 469.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 469.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 526.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 490.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 487.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 163.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 488.
13. Дорошко М. С. *Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття: Соціоісторичний аналіз*. – К., 2004.

Л. Л. Бабенко

СЕЛЯНСЬКИЙ ФАКТОР В АНТИРЕЛІГІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: РЕАЛІЇ ПРОТИСТОЯННЯ

Історичні реалії останнього десятиліття актуалізували значну кількість наукових проблем, пов'язаних із вивченням історії найчисельнішої в минулому соціальної верстви – селянства. Його домінуюча роль в українському суспільстві закономірно породжувала чимало багатовекторних зв'язків і явищ, які мали вплив на національний історичний контекст. Однією з найхарактерніших рис селянства був високий рівень релігійності, що стала важливою складовою селянського буття.

З утвердженням влади більшовицької партії у 1917 р. державна політика передбачала формування нового матеріалістичного світогляду. Марксистське положення про релігію як „вираз ілюзорного щастя” пригнобленої людини у класовому суспільстві було розвинуто В. Леніним. Він підкреслював, що релігія як реакційна ідеологія, що служить інтересам експлуататорів, несумісна з комуністичним суспільним ладом. Отже, з початку існування радянська держава опинилася в стані перманентного протистояння з селянством у площині світоглядних засад. До того ж сама комуністична доктрина концентрувала в собі вороже ставлення до селянства.

В. Ленін у період громадянської війни називав останнє „дрібнобуржуазною стихією”, набагато небезпечнішою для партії, ніж армія Колчака і Денікіна, „дрібними хазайчиками, які не вірять у комунізм”, а класовий принцип, сформульований вождем революції, „пограбуї куркуля, не скривди середняка, дай бідняку” сприяв ескалації затяжного громадянського конфлікту [1, 92].

Однак уже перші роки існування радянської влади продемонстрували необхідність урахування у „стратегії соціалістичного будівництва” такого фактора як релігійність селянства. Його недооцінювання неодноразово породжувало кризовий стан у відносинах держави з аграрним сегментом суспільства. У цьому контексті, на наш погляд, потребує ретельного з'ясування та об'єктивного оцінювання процес реалізації системи заходів антирелігійної політики держави, її тактичної мімікрії з урахуванням релігійних настроїв села, які викликали суттєві коливання політичної стабільності в республіці.

У науковій літературі ця проблема порушувалася фрагментарно, переважно у контексті аналізу взаємовідносин держави і церкви періоду становлення тоталітаризму [2]. Аналогічний характер щодо її постановки мають праці, автори яких досліджують природу, причини, наслідки масових репресій в Україні [3].

Мета цієї статті – з'ясувати роль і ступінь впливу соціального фактора у визначенні стратегії і тактики більшовицької держави в антирелігійній політиці 20–30-х рр. ХХ ст. у країні, де домінувала селянська верства.

Перетворення в Україні перших років радянської влади продемонстрували повне ігнорування інтересів селянства. Прозрозкадка, перша спроба колективізації, свавілля комбідів на селі викликали хвилю так званого „політичного бандитизму”, про характер якого в одному з інформаційних зведень ВУЧК повідомлялося, що „в цілому всі бандформування борються з продрозкладкою” [4, 7]. Вузкість соціальної бази диктатури пролетаріату на селі, зростання антибільшовицьких настроїв у його середовищі змусило констатувати у таємному циркулярі ЦК КП(б)У: „Українське село ще довго буде являти елемент населення, на який комуністичній партії надто важко закріпити свій переважаючий вплив” [1, 30].

У ході воєнно-комуністичного наступу збіглися у часі боротьба з „дрібнобуржуазною стихією” і релігією та її adeptами. Інформаційні зведення чекістів із місць підсилюють пропагандистську метушню навколо тези „контрреволюційності чорносотенного духовенства” та заперечення ними ідеалів соціалістичної революції. Зокрема, повідомлялося, що в Балтському повіті „духовенство підтримує банду Заболотного”; у Старобільському повіті, „розкрита змова махновців, у якій брали участь сили духовенства”, „священики діють заодно з білогвардійцями Західної Європи, які хочуть відновити царську владу, ... повсюдно є натхненниками різних банд, які руйнують наше господарство” [5, 20; 6, 1; 7, 68 зв.].

Намагання ліквідувати „релігійні пережитки” ще в ході громадянської війни, масове закриття церков і монастирів, відверте глумління над святинями настільки ускладнили становище влади, що під питанням опинилася сама більшовицька перспектива.

„Сказати, що наше становище катастрофічне – значить сказати річ всім відому. Треба висловитися зрозуміліше: перед нами в найвирішальніший момент для світової революції – перспектива втратити Україну,” – так оцінював становище у більш широкому контексті нарком воєнних справ Подвойський у 1919 році [8, 35].

Загальні антибільшовицькі настрої селянства, у які був міцно інтегрований і релігійний фактор, засвідчили наявність першого етапу кризи антирелігійної політики правлячої партії. Її очевидні ознаки, які виявились у масовому спротиві сільського загалу, брутальному нав'язуванню атеїстичних цінностей і норм, змусили політичну верхівку до коригування методів своєї антирелігійної політики. Згідно з рішенням Х з'їзду РКП(б) 1921 р., акценти зміщуються з репресивних заходів на антирелігійну пропаганду. Таємна директива ЦК РКП(б) радянським і партійним органам від 23 липня 1921 р. намагалася виправдати репресії у галузі релігійного життя „гострою боротьбою першого періоду становлення диктатури пролетаріату”, в яку була втягнута „одна з основ панування буржуазних класів – державна церква та інші релігійні організації”. Керівникам партії довелося визнати, що антирелігійні заходи проводилися „без достатньої обережності і підготовленості, тому не завжди досягали позитивних результатів” [9, 85]. Тези з антирелігійної пропаганди ЦК КП(б)У цього ж року націлюють агітаторів на озброєння науковими методами переконання, просвітницьку роботу, оскільки „для селянських мас релігія замінює майже всі форми культурної свідомості і побуту”, пряме ж „руйнування релігії озлоблює маси”. При цьому антирелігійна пропаганда має будуватися у двох напрямках: проти церкви і духовенства, з одного боку, і проти всіх форм релігійної свідомості – з іншого, з урахуванням „високого рівня релігійності і забобонів в Україні, що допомагає утвердитися думці про радянську владу як владу антихриста” [7, 99 – 100]. Водночас привертають увагу слушні зауваження, висловлені в документі, зокрема, про те, що антирелігійна агітація може бути успішною за умови, коли „економічний розвиток підніме рівень свідомості мас”, а „релігійна свідомість може бути викоренена, але не заборонена”.

Однак у сільській місцевості республіки ця ліберальна риторика центру не була втілена у життя. Більше того, місцева влада не лише не припиняла, а часом і заохочувала радикальні дії атеїстів та адміністративних органів, що намагалися відокремлювати церкву від держави, згідно з декретом 1918 року. Це підтверджується численними скаргами селян у вищі органи державної влади. Наприклад, у листі з Лубенського округу 1923 р. на ім'я голови Раднаркому України Х. Раковського селяни просять звернути увагу на „таємні і відкриті, очевидні утиски, гоніння і найрізноманітніші переслідування церкви, православного духовенства і віруючих громадян з боку багатьох представників і працівників радянської влади”, які почувають себе „необмеженими володарями і над майном, і над особою, і навіть життям забитого і заляканого селянства” [9, 173 – 174]. У закритому листі Донецького губкому КП(б)У зазначалося, що на селі антирелігійна пропаганда виливається у „хуліганство і головоутяство”, що надзвичайно шкодить „змічці з селянством”. Ось

лише деякі приклади: у колишньому костьолі влаштована більярдна; з риз, взятих із ліквідованого монастиря, незаможники шийють собі штани; влаштування комсомольцями галасу і „котичих концертів” навколо храмів під час обряду віччання; у Старобільському окрузі один диспут триває вісім днів до повного виснаження священика; виконком цього ж району ухвалив „розрити могилу померлого попа, оскільки на ньому був золотий хрест” [10, 3 зв.- 4].

Протягом 1922 – 1924 рр. у відповідь на проведення брутальної антирелігійної політики в Україні відбувається спалах релігійного руху, який знайшов свій вияв у кількісному зростанні православних і протестантських релігійних громад, а також у поширенні містично-есхатологічних настроїв у сільському середовищі й так званих „релігійних чудес”. Ці явища, на наш погляд, слід кваліфікувати як другий етап кризи антирелігійної політики держави в умовах НЕПу. Функціонери агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У в 1924 р. змушені були визнати, що „по церковній лінії ми спостерігаємо найбільшу кількість випадків порушення змички з селянством”, а „посилення релігійних рухів у більшості випадків викликалося нашою необережною політикою і невмілими методами пропаганди”, яка „спочатку вела наступальну боротьбу, щоб потім ще далі відступити” [11, 2]. Водночас помітне зростання активності духовенства та його впливу на селян, змикання з „куркульськими елементами села на класовій основі”, вмиле використання „продовольчих труднощів” на селі, що підсилює антирадянські настрої.

Наукове зацікавлення викликає запитання про те, чи були внесені корективи в систему антирелігійних заходів? Згідно з резолюціями XIII з'їзду РКП(б), який засудив практику адміністрування в галузі релігії, партійні директиви вимагають не допускати нових випадків закриття церков без згоди віруючих, підтасовок їхніх голосів; притягувати винних до відповідальності за „будь-які викривлення лінії партії в цьому питанні”; переглянути характер використання закритих церков та не допускати, щоб „хоча б одна закрита церква чи інший молитовний заклад залишалися незадіяними”; не перешкоджати „здійсненню релігійних культів (наприклад, хресних ходів, молебнів і т.п.), якщо вони не організуються з контрреволюційною метою” тощо. Антирелігійну пропаганду рекомендували зосередити в стінах сільських шкіл, сельбудів, хат-читалень, а зміст заходів спрямувати на агрономічну освіту: „Роз'яснення походження граду, дощу, грози, засухи, появи шкідників, властивостей ґрунту, дії добрив і т.п. є найкращим видом антирелігійної пропаганди”. Чи не вперше визнавалося, що перемога над релігійними віруваннями „може бути досягнута тільки дуже тривалою, на роки і десятки років розрахованою, просвітницькою роботою” [12, 11].

Численні обіжники, циркуляри, інструкції адміністративного відділу НКВС, переважно з поміткою „таємно”, містять застереження місцевим ліквідаційним комісіям щодо специфіки роботи на селі. Зокрема, циркуляр НКВС за № 44/С 1924 р. наголошує на необхідності відмови від „різкого адміністративного натиску” щодо релігійного руху з боку губернських, окружних і районних ліквідаційних комісій, оскільки безпосереднім його наслідком є збільшення числа

скарг у центр від релігійних общин та „розпалювання фанатизму сільської релігійної маси” [13, 25]. У зв’язку з цими ж мотивами з’являється наступний циркуляр, який вимагав „з особливою увагою і обережністю підійти до обкладання податками служителів культу в сільській місцевості, враховуючи більш точно їх прибутки, щоб уникнути переобкладання” [14, 287]. 19 вересня 1924 р. Чернігівський окружний адмінвідділ інструктувався з центру: „Ліквідкомі, які видають релігійним рухом, ... повинні в першу чергу звернути увагу на заходи радянського будівництва щодо наближення апарату до населення, його спрощення та належного інструктування всіх своїх робітників” [15, 33].

У ході кампанії вилучення церковних цінностей тактика більшовиків також базувалася на спекулятивному використанні настроїв селянства. На їхню думку, „відчайдушний голод” та наміри боротися з його наслідками забезпечували владі „співчуття цієї маси” або принаймні її нейтралізацію. Тому „до церков селянських бідних приходів слід ставитися з обережністю, ... уникати дій, незрозумілих темній масі”, – підкреслювалося в директиві ЦК КП(б)У [16, 2].

Водночас не можна не помітити, що більшість настанов і вказівок вищих партійно-державних органів, яка стосувалася коригування антирелігійної політики на селі, не виконувалася, а система пропагандистських заходів продовжувала існувати у вульгаризованих формах. Так, релігійним громадам нав’язувалася передплата атеїстичних газет і журналів або грошові збори на „посилення антирелігійної пропаганди”, що мало характер відвертого глумління; оголошення днів релігійних свят робочими та спроба вилучення з календаря недільного дня; „комсомольські паски” та карнавальні ходи з „ряженими”, які висміювали традиційні релігійні обряди тощо. Негативна реакція щодо останнього, за повідомленням начальника секретного відділу ДПУ УСРР К. Карлсона, спостерігалася навіть серед більшості робітників промислових центрів. Наприклад, у Харкові 1929 р. так званий „карнавал” був розцінений як „відкритий виступ влади проти релігії і узаконене хуліганство”, „непотрібна клоунада і форма боротьби, яка не досягає своєї мети” [17, 6; 18, 23 – 23 зв.]. У с. Нова Прага Зінов’євського округу відбувся трагічний інцидент пасхальної ночі 1929 р. Демобілізований червоноармієць Сазоненко звернувся до демонстрантів-атеїстів: „Ви ж говорите, що релігія вільна, а тепер прийшли втручатися. Так робити не можна, ... так за собою масу не поведете”. Саме його наступного дня і заарештувала міліція. Заарештований покінчив життя самогубством у камері, залишивши як виклик передсмертну записку, в якій вказав, що він безбожник, але з такою „боротьбою з Богом” не згоден [19, 73].

Сільські ради, всупереч інструкціям і розпорядженням відділу культів НКВС, продовжували вилучати „для громадських потреб” культові споруди, які не використовували за призначенням, навмисне не дозволяли їх ремонтувати, щоб через деякий час заборонити експлуатацію за технічним станом; незаконно виселяли священників при наявності орендного договору на житло та притягували як відповідачів тощо. Вже вкотре НКВС нагадував функціонерам антирелігійного фронту на місцях, що

„такі дії сільських рад суперечать духу радянського законодавства, яке поважає людську особистість, провокують до того ж зворотні дії, тому що викликають до служителів культу співчуття навіть з боку невіруючого населення і створюють ґрунт для агітації про гоніння на віру з боку Радвлади” [20, 1; 13; 15; 46; 48-49]. Отже, держава була стурбована не стільки долею духовенства, скільки власним іміджем в очах народу.

Істотну роль у поразках владних структур на антирелігійному фронті відіграли кілька чинників. Серед них – надзвичайно низький освітньо-культурний потенціал пропагандистських кадрів, часто „безпартійних”, на що вказувалося як на серйозний недолік. Їм часто бракувало не тільки необхідних знань, але й атеїстичних переконань. Наприклад, секретар райкому комсомолу Новоархангельського району антирелігійну роботу назвав „іграшкою для тих, кому нема чого робити”, а член Кадіївського райкому комсомолу заявив: „Убийте мене, не підозрював, що антирелігійна робота є ділянкою класової боротьби” [21, 9].

Другим важливим чинником, на наш погляд, був стихійний атеїзм сільських активістів та маргіналізованих прошарків із нестійкими моральними орієнтирами, розбещених безкарністю з боку влади у своїй розгнущаній антирелігійній вахханалії. Селяни ставали на бік приниженого і упослідженого духовенства, намагаючись врятувати традиційні моральні цінності, ототожнюючи явища радянської дійсності 20-х років із „владою антихриста”, близьким кінцем світу та іншими есхатологічними аспектами.

Успіх антирелігійної пропаганди кінця 20-х років ЦК КП(б)У пов’язував із діяльністю Спілки безвірників та її місцевих осередків, дбаючи передусім про масовість руху. Початок утворення цієї структури, недержавної і непартійної за статусом, був яскравим показником кризи всієї державної антирелігійної роботи.

Найбільш ефективним механізмом, який використовували на антирелігійному фронті, виявилися спецслужби. У структурі секретно-оперативного відділу Державного політичного управління УСРР було створене 6-те відділення, яке розробляло спеціальні заходи й операції проти церковно-релігійних організацій, застосовуючи шантаж, залякування, компрометацію, арешти, підкуп, а також насаджуючи всеохоплюючу інформаційно-освідомлювальну мережу на селі. Начальник Подільського губвідділу ДПУ Леплевський у 1923 р. доповідав, що за „останні три місяці ми провели велику роботу щодо насадження освідомлювальної мережі на селі ..., маємо в кожному значному населеному пункті освідомлювачів.... Розглядаючи нашу мережу з боку працездатності, то вона на 85% безпартійна, має у задовільний стані...” [22, 21 – 22]. (Освідомлювач – людина, що вербувалася з осіб, які належали до соціально чужого більшовикам середовища, тоді як інформатори – це лояльні до радянської влади громадяни, що працювали в установах, організаціях, на підприємствах тощо – прим. автора). Донецький губком КП(б)У в 1924 р., констатувавши політичну напругу на селі, ухвалив: „...основну увагу органів ДПУ направити на село”. Постанова політбюро ЦК КП(б)У по доповіді В.

Балицького у липні 1926 р. знову зобов'язує ДПУ „негайно вжити всіх заходів до посилення роботи апарату спостереження ДПУ на селі, для забезпечення достатньої гнучкості його щодо своєчасного інформування про всі настрої і вияви антирадянської діяльності на селі”. Водночас резолюція закритого засідання політбюро по доповіді наркома наголошувала на необхідності „триматися строго в рамках вказівок про особливу обережність в репресіях до тих окремих середняків, які потрапили під вплив куркулів і полів” [23, 50 – 51]. Керівники Подільського губвідділу відверто зізнаються, що „вся чорна робота по ліквідації „чудес” була пророблена органами ДПУ” [24, 31]. Отже, силові структури стали альтернативною силою, яка „виправляла” хиби державної антирелігійної політики.

Остання й надалі мала служити інтересам „соціалістичної перебудови” села. Незадовго до початку суцільної колективізації у доповідній записці в ЦК заступник наркома НКВС Слинько застерігав, що „прикладі неправильного керівництва релігійними питаннями надзвичайно нервують селянство та спричиняють його негативні політичні настрої, що треба враховувати особливо зараз, коли наближаються найважливіші політичні кампанії” [25, 23 зв.]. Нарком Балицький натомість в 1928 р. націлював відділи культів на місця проводити гнучку тактику регулювання релігійного руху на селі, де релігійні громади „здебільшого складаються з незаможного та середнього селянства”, а стосунки з ним „у сучасних складних умовах набувають також і політичного значення” [26, 102].

Ці та інші застереження, повідомлення спецслужб про настрої на селі на зразок „Радянська влада хліб забирає, товарів не дає, церкви закриває” (з приводу закриття храму в Старобільському районі – прим. автора) [19, 74] все менше спонукали партійні та радянські органи вдаватися до соціальної мімікрії. У директивних документах домінують одномірні оцінки факторів і чинників сільської дійсності залежно від їхнього ставлення до процесу колективізації. У цьому контексті Спілка воєвоєничих безвірників у 1932 р. підсумовує, що „релігія й надалі залишається значущим фактором, що гальмує наш розвиток”. Увага акцентується на безпосередній причетності церкви до загострення класової боротьби: „Розгромлена, але не доведена до кінця і надалі чинить опір соціалістичному будівництву, використовуючи для своїх контрреволюційних цілей церковні та сектантські організації”. Останні ж ретельно маскують антирадянську діяльність, щоб зберегти свої структури, і навіть „відверто агітують за колективізацію (с. Дмитрівка на Кременчуччині)”. Спілкою вже були зафіксовані ряд районів і сіл, „де офіційно не значиться жодної релігійної організації, немає жодного служителя культу. Молитовні будинки стоять закриті, населення ставиться до цього байдуже” [21, 5 – 6, 8].

Період 30-тих років проходить під знаком рішень XVI з'їзду, який ухвалив „закріпити і розвинути значні успіхи, досягнуті у справі звільнення мас від реакційного впливу релігії”. Селянський фактор перестав бути актуальним для влади внаслідок повернення до воєнно-комуністичних методів державного управління та відмови від кон'юнктурних ліберальних компромісів на релігійному ґрунті. Застосування терору проти селянства породило у його

свідомості страх, безсилля перед системою, яка позбавила права свободи совісті мільйони громадян, зате на рівні таємних рішень політбюро ЦК КП(б)У схвалила: „Визнати за необхідне розширити продаж горілки на селі” [27, 215]. Вважаємо цілком своєчасним звернення науковців до проблеми морально-психологічних аспектів репресій проти українського селянства у 20 – 30-ті роки, що дасть змогу пояснити природу деформації традиційної ментальності, соціальної поведінки селянства в умовах тоталітаризму. Знекровлене духовенство, яке на початку 30-х років налічувало в республіці 9200 осіб, вже не мало впливу на загальне селянське життя.

Таким чином, радянська влада не збиралася відмовлятися від свого ортодоксального курсу на повне знищення релігії, але змушена була адаптуватися до релігійної опозиції селянства протягом 20-х років. Селянський фактор змусив її неодноразово переглядати тактику в ході реалізації декрету про відокремлення церкви від держави. Проте на практиці вона виявилася непослідовною і кон'юнктурною, що не сприяло зростанню прорадянських симпатій сільського населення. Зрештою, органи влади, поряд із недосконалою вульгарною антирелігійною пропагандою, віддали перевагу силовим методам впливу на духовну сферу села. У контексті порушеної проблеми подальше її дослідження доцільно сконцентрувати на виявленні та опрацюванні нових джерел, які дозволять з'ясувати форми і методи діяльності спецслужб, що розробляли спеціальні напрями боротьби з релігією і церквою в Україні.

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Стр. 604.
2. Пащенко В. О. Свобода совісті в Україні. Міфи і факти 20 – 30-х рр. ХХ ст. – К., 1994; Зінченко А. Визволилися вірою. Життя і діяльність митрополита В. Липківського. – К., 1997; Силантьєв В. И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы. – Харьков, 1998 та ін.
3. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. – К., 1999; Ченцов В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – К., 2000; Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси. – К., 2002 та ін.
4. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Стр. 615.
5. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Стр. 435.
6. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Стр. 642.
7. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Стр. 749.
8. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Стр. 20.
9. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Стр. 1757.
10. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Стр. 1869.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Стр. 1842.
12. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. П – 30. – Оп. 1. – Стр. 215.
13. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р – 17. – Оп. 1. – Стр. 74.
14. ДАЧО. – Ф. Р – 63. – Оп. 1. – Стр. 179.
15. ДАЧО. – Ф. Р – 17. – Оп. 1. – Стр. 88.
16. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Стр. 995.
17. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Стр. 2006.
18. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Стр. 2994.
19. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Стр. 2987.
20. ДАЧО. – Ф. Р – 2895. – Оп. 1. – Стр. 17.
21. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Стр. 5309.
22. ДАВО. – Ф. П – 1. – Оп. 1. – Стр. 57.
23. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Стр. 6.
24. ДАВО. – Ф. П – 30. – Оп. 1. – Стр. 492.

25. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Стр. 2384.

26. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Стр. 34.

27. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Стр. 7.

В. П. Хаджирадєва

АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В БЕССАРАБІЇ В 1940 – 1941 рр.

Після “визвольного походу” Червоної Армії в Бессарабії була встановлена радянська влада та розпочаті докорінні соціально-економічні перетворення. Статтю присвячено аналізу аграрної політики СРСР у Бессарабії в 1940 – 1941 рр. Слід зазначити, що окреслена тема не знайшла належного висвітлення ні в радянській, ні в румунській історіографії. Дослідники вивчали її лише в контексті Бессарабії цього періоду [1; 3 – 5].

Аграрна політика в цьому регіоні залишається важливим фактором його соціально-економічного розвитку. Тому порушена проблема є досить актуальною.

Радянізація Бессарабії характеризується своїми особливостями. По-перше, відбулося включення цих земель до тоталітарної держави, яка мала великий досвід боротьби з “класовими ворогами” та могутній силовий апарат для її здійснення. По-друге, разом із румунськими окупантами з краю виїхала значна частина тих, хто вороже ставився до радянської влади. За радянсько-німецькими договорами 1939 р. із Бессарабії і Буковини було евакуйовано німецьких колоністів – вірну опору буржуазно-поміщицького режиму. Лише з Сарати до Німеччини виїхала 651 сім'я [5]. У Бессарабії не було підстав для розв'язання класових протиріч. У краї мали місце лише окремі випадки непокорі радянській владі з боку заможного селянства, так званих куркулів, яких обклали непомірними податками. Проте радянські правлячі кола вдалися до вже випробуваних шляхів класової боротьби, відкинули реальну можливість консолідації всіх соціальних верств населення.

На території Бессарабії паралельно ліквідували безробіття, проводили аграрну реформу, інші економічні та соціальні перетворення. 15 серпня 1940 р. вийшли Укази Президії Верховної Ради СРСР про відновлення на території Бессарабії чинності радянських законів “Про націоналізацію землі” (декрет “Про землю” від 8.11.1917 р.), “Про націоналізацію банків, промислових і торгівельних підприємств, залізничного, водного транспорту й засобів зв'язку Бессарабії та Північної Буковини” [8].

На основі націоналізації розпочалася соціалістична розбудова всіх галузей промисловості та транспорту. 21 серпня 1940 р. ЦК ВКП(б) та Раднарком СРСР прийняли постанову “Про заходи щодо Бессарабії та Північної Буковини” [6], у якій були визначені основні завдання подальшого розвитку харчової, легкої промисловості, транспорту та сільського господарства.

Важливою сферою радянських соціально-економічних перетворень на визволених землях були аграрні. У сільській місцевості Бессарабії проживало близько 85 % населення краю. До приходу Червоної Армії у Бессарабію 342 500 господарств Правобережжя Молдавії й 67000 селянських господарств Ізмаїльщини були безземельними чи

малоземельними. За радянською статистикою, під час приєднання Подунайського краю до УРСР 13,1% селянських господарств були безземельними, 42,5% мали наділи до 5 гектарів, 33,4% — від 5 до 15 гектарів. О. Лазарев стверджує, що дані про кількість безземельних селян були завищені втричі [4, 690]. До них зарахували 10 тис. сімей сільськогосподарських робітників, які прийшли сюди на заробітки з центральних та північних районів Бессарабії. Аграрна політика румунського уряду не сприяла розвитку сільського господарства краю. Середня врожайність зернових у 1936 – 1940 рр. становила лише 6 ц з га. Це ж стосувалось і виноградарства, і скотарства. Вкрай відсталою була технічна база сільського господарства. Обстеживши у 1937 р. села Бессарабії, румунський учений Штирбу відзначав, що за умов збереження такого стану справ Бессарабія може перетворитися в Сахару [5, 155]. Тож у Бессарабії аграрні реформи були потрібні й нова влада не забарилася з їх проведенням.

Радянська влада при проведенні аграрних перетворень у тодішній Ізмаїльській області визначила такі соціальні категорії селян: бідняки – наділ до 5 гектарів, середняки – наділ від 5 до 15 гектарів, куркулі – наділ понад 15 гектарів. За офіційною статистикою, розкуркуленню підлягало 11 % господарств [5, 156].

Від радянської влади найбідніше селянство отримало десятки тисяч голів продуктивної худоби та тисячі голів тяглової худоби, внаслідок чого в Бессарабії практично не стало селянських господарств без корови та коней [4, 155].

Аграрні перетворення в Бессарабії проводилися в 2 етапи. Перший тривав від “визвольного походу” до серпня 1940 року. У цей час було ліквідовано приватну власність на землю, перерозподілені поміщицькі, церковні землі між безземельним та малоземельним селянством. На другому етапі аграрних перетворень (серпень 1940 – червень 1941 рр.) проходив перерозподіл землі в середині селянського сектора за рахунок „куркульських” господарств. Максимальна норма землі на один селянський двір в Акерманському та Ізмаїльському повітах мала становити до 20 гектарів. Надлишки передавалися у фонд наділення землею безземельного та малоземельного селянства.

Дотепер невідомо, скільки землі було в цьому фонді. В. І. Демидюк називає цифру 65 тис. гектарів, А. І. Мезенцев – 75 тис. гектарів, П. Г. Смішко – 94 тис. гектарів, С. К. Мельник – 105 тис. гектарів, А. Д. Бачинський – 192 тис. гектарів [7, 47]. Між селянами до початку німецько-радянської війни розподілили лише 105 тис. гектарів землі. У жовтні 1940 року кожне колишнє безземельне господарство одержало в середньому 3,1 гектара землі, малоземельне – 4,2 гектара [9]. Прошарок безземельних селян зникав, але прожити з таких наділів селянська сім'я не могла. Це було майже вдвічі менше прожиткового мінімуму. Безумовно, тут було більше політики, ніж господарської діяльності: дай більше землі, не підуть у колгоспи.

Особливістю аграрних перетворень на Півдні Бессарабії у 1940 р. полягала в тому, що після від'їзду 12 000 сімей німецьких колоністів у розпорядженні держави опинилося ще майже 246000 га землі, з яких малоземельні селянські господарства отримали майже 80000 гектарів [2].